

**10 02 22 ЯЗЫКИ НАРОДОВ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН ЕВРОПЫ, АЗИИ, АФРИКИ,
АБОРИГЕНОВ АМЕРИКИ И АВСТРАЛИИ**

**10 02 22 LANGUAGES OF FOREIGN COUNTRIES PEOPLES OF EUROPE, ASIA,
AFRICA, NATIVES OF AMERICA AND AUSTRALIA**

УДК 80/81

ББК 81.2Т-2

**ОИД БА МАҚОМИ ҶУЗЪИ
ҚИЁСӢ ДАР СОЗМОНИ
КАЛИМАҲОИ МУРАККАБ**

Савринисо Ганизода, н.и.филол., дотсенти
кафедраи забони тоҷикии МДТ “ДДХ ба номи
акад. Б.Гафуров” (Тоҷикистон, Хучанд)

**О РОЛИ АНАЛОГИЧНОГО
КОМПОНЕНТА В СЛОЖНОМ
СЛОВООБРАЗОВАНИИ**

Савринисо Ганизода, к.филол. н., доцент кафедры
таджикского языка ГОУ “ХГУ им. акад. Б.
Гафурова” (Таджикистан, Худжанд)

**ON THE ROLE OF SIMILAR
COMPONENT IN COMPLEX
WORD-BUILDING**

Savriniso Ganizoda, candidate of philological
sciences, Associate Professor of the Tajik language
department under the State Educational Institution
“KSU named after acad. B. Gafurov” (Tajikistan,
Khujand) **E-MAIL:** barakaeva-83@mail.ru

Калидвожаҳо: ҷузъи қиёсӣ, қатори калимасозӣ, базиси ономасиологӣ, аломати
ономасиологӣ, категорияи ономасиологӣ, тема, рема

Дар мақола калимаҳои мураккаби бо асоси замони ҳозираи феъл сохтанида, ки аз шумори фаъоли системаи забони тоҷикӣ мебошанд, мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Дар мақола дар мисоли ҷузъҳои қиёсии андоз ва гир ба вуҷуд омадани қатори вариантии калимасозӣ нишон дода шуда, таҳлили ономасиологии калимаҳои мураккаб, таносуби маъноии ҷузъҳои таркибӣ бо ҷалб қардани омилҳои ғайризабонӣ, категорияҳои ономасиологии калимаҳо, ихтисоршавии тема ва актуалӣ гардидани ҳиссаи рематикӣ баррасӣ шудааст. Аз мақола чунин бармеояд, ки бо иштироки ҳамагон як ҷузъ – ҷузъи қиёсӣ баҳамнашавандии ҷузъи дигар ба ташиаккули қатори калимасозӣ оварда мерасонад. Қатори калимасозии калимаҳои мураккабе, ки бо ҷузъҳои андоз (ҳукмандоз, қадарандоз, кулҳандоз, қоимандоз, сарандоз) ва гир (магасгир, обгир, коғазгир) созон ёфтааст, маъноҳои фароҳи он ҷузъҳоро нишон медиҳад. Маълум қарда шудааст, ки тобишҳои маъноии худро зоҳир қардани ҷузъҳои қиёсӣ типӣ алоқаи ҷузъҳои таркибиро мушаххасу муайян мегардонад.

Ключевые слова: аналогичный компонент, словообразовательный ряд, ономасиологический базис, ономасиологический признак, ономасиологическая категория, тема, рема

Рассматриваются сложные слова в системе таджикского языка, образованные от основы глагола настоящего времени и относящиеся к числу активно продуцируемых единиц. На примере аналогичных компонентов «андоз» и «гир» показано возникновение

словообразовательного ряда, произведен ономаσιологический анализ сложных слов, рассмотрено семантическое соотношение составных компонентов с привлечением экстралингвистических факторов, ономаσιологические категории слов, свертывание темы и актуализация рематической части. Выявлено, что участие одного и того же компонента, т.е. присоединение аналогичного компонента к другому компоненту, приводит к формированию словообразовательного ряда. Словообразовательный ряд сложных слов, сложившийся с компонентами «андоз» (хукмандоз, кадарандоз, кулукхандоз, коимандоз, сарандоз) и «гир» (магасгир, обгир, когазгир), отражает широкий спектр лексических значений данных компонентов. Проявление смысловых оттенков аналогичными компонентами определяет и устанавливает новый тип связи составных компонентов сложных слов.

Keywords: *analogical component, word-formation series, onomasiological basis, onomasiological attribute, onomasiological category, theme, rheme*

The article dwells on complex words in the Tajik language system formed from the stem of the present tense verb and associated with the number of actively produced units. On the example of the similar components “andoz” and “gir” the author shows arising word-formation series performing an onomasiological analysis beset with complex words, a semantic correlation of components with the usage of extra-linguistic factors, onomasiological categories of words, topic coagulation and updating of the rhematic part being taken into consideration as well. It is determined that the participation of the same component, i.e. joining a similar component to another one, leads to the formation of a word-building series. The word-formation series of complex words that has developed with the components of “andoz” (hukmandoz, kadarandoz, kulukhandoz, koimandoz, sarandoz) and “gir” (magasgir, obgir, kohgazgir) reflects a wide range of lexical meanings of the relevant components. The manifestation of semantic connotations by similar components defines and establishes a new type of connection of the composite ones of complex words, in general.

Калимасозии мураккаб ифодагар ва инъикоскунандаи алоқамандии ашёҳо, равандҳо ва аломатҳои олами беруна буда, бинобар мураккабии алоқаи типҳои муайяни воқеият ба пайдоиши таркибҳои семантикии гуногунмаъно оварда мерасонад. Калимаҳои мураккаб барои кӯтоҳ ва рехта ифода кардани фикр имконият медиҳанд. Онҳо ибора ва ҷумлаҳои низ иваз карда метавонанд (2,119).

Калимаҳои муштаке, ки айнияти воситаҳои калимасозии истифодашуда ва таносуби мунтазамро бо воҳидҳои маҳраҷи нишон медиҳанд, қатори калимасозиро созмон медиҳанд (5, 375). Қатори калимасозие, ки бо иштироки ҳамаи як ҷузъ (ҳамаи ҷузъи якум ва ҳамаи ҷузъи дуҷузъи калимаҳои мураккаб) сурат мегирад, одатан доираи маълумоти фароҳи тағйирёбии маъноҳои нишон медиҳад (3,285). Қомилан табиист, ки ҳар як ҷузъи номбаршудаи асосӣ ба маънои калимаи сохташаванда маънои махсуси таснифкунандаи ҳудро медиҳад (1,41). Ҷунончи:

ғойббоз – шатранҷбози қомил, ки ҳуд ҳариф ғойб нишаста ба воситаи дигаре муҳра ба ҳонаҳо даванда ва бар ҳариф мот қунад (4,84)

оббоз – шиновар (4,17)

шаъбадабоз – бозигар, ки қорҳо ва бозигарони таъҷубафзо зоҳир қунад (4,464)

шишабоз – маккор ва дағобоз; фирқаи бозигарони раққос, ки шиша бар сар гирифта рақс қунанд (4,478)

хукқабоз – бозигар; маҷозан ба маънии айёр ва маккор; хукқа-зарфе бошад, бо сарпӯш, ки андаруни он чанд табақа бошад ва дар миёни ҳар лаҳза чизи дигар намояд (4,279)

расанбоз – бозигар, ки бар расан давад (4,369)

Тавре ки аз мисолҳои боло дида мешавад, ҷузъи қиёсии боз, қатори вариантҳои калимасозиро ташаккул дода, алоқаҳои гуногуни ашёҳову равандҳои воқеияти реалиро таҷассум кардааст. Муттаҳидшавии ҷузъҳои таркибии калимаҳои мураккаб умумияти бештар дошта мушаххасият андак аст. Аз ин лиҳоз, ақидаи он забоншиносоне барҳақ аст, ки ба ҳар як қолаби калимаи мураккаб типӣ муайяни алоқаи мантиқии байни ҷузъҳои онро нисбат медиҳанд (3,284).

Ҷузъҳои қиёсӣ дар таркиби калимаҳои мураккаб тобишҳои гуногуни маъноиро ифода карда, алоқаи байни ҷузъҳои муттаҳидшавандаро мушаххас мегардонанд, ки дар мисоли ҷузъҳои қиёсии андоз ва гир ин нуктаҳо дар мақолаи мо тавзеҳ меёбад. Намунаҳо аз “Ғиёс-ул-луғот”-и Муҳаммад Ғиёсуддин (4) гирифта шуда, дар тафсири калимаҳои мураккаб ва шохид Фарҳанги забони тоҷикӣ (6) низ ҷалб гардид. Зимнан қайд карданро бамаврид мешуморем, ки дар “Ғиёс-ул-луғот” бо қолаби исму асоси замони ҳозираи феъл қатори калимасозии зиёде созмон дода шудаанд, ки намунаҳои ин қолаб мавриди назари мо қарор гирифтааст.

Ҷузъи қиёсии андоз (асоси замони ҳозираи феъли андохтан) дар таносуб бо ҷузъҳои тобеъ субъекти амалро ифода карда, ба маънои “паррондан” (6,76) истифода шудааст: хукмандоз-тирандозӣ комилхунарав ва беҳато (4,125), қадарандоз-тирандозӣ беҳато, ки тираш ба хато наравад (4,129), қабакандоз-тирандозӣ ҳадафзананда (4,126).

Дар калимаи мураккаби хукмандоз, ки базиси ономасиологӣ берун аз таркиби ономасиологӣ ҷой гирифтааст ва тамоми таркиб аломати ономасиологиро ифода мекунад, тема ихтисор шуда, рема дар таркиби универб бори нахуст зухур кардааст. Дар таносуб бо ҷузъи қиёсии андоз ҷузъи хукм ба маънои “амал” қорбурд шудааст, ки ин вижагӣ аз тафсири ҷузъи хукм (амр – қор, амал, шугл) (6,65) бармеояд. Сипас, формулаи дефинитсионии калимаи мураккаби хукмандоз чунин сурат мегирад: он кӣ дар [амали] тирандозӣ бар ҳадаф расад, хато накунад.

Дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ калимаи хукман ба маънои “албатта, ногузир” (6,737) ба қор меравад, ки шояд дар таркиби калимаи мураккаби хукмандоз чунин маъно ниҳон бошад. Дар он ҳолат формулаи дефинитсионӣ чунин сурат мегирад: он кӣ [албатта] тираш ба нишон расад:

Ки хукмандозӣ ҳичрон дар қамин аст

...Мақолати насиҳатгӯ қамин аст, (Ҳофиз, 6,757)

Дар калимаи мураккаби қодирандоз аз таркиби тафсири маъноии “он ки дорои қудрати тирандозӣ мебошад” (6,695) ҳиссаи рематикӣ инъикос ёфта, базиси ономасиологӣ берун аз таркиби ономасиологӣ буда, тема ихтисор шудааст. Дар калимаи мураккаби қадарандоз ҷузъи қадар ба маънои “андоза” (6,665) омада, формулаи дефинитсионии он чунин аст: он кӣ [ба андозаи] ҳадаф парронанда, тирандоз аст. Дар калимаи мураккаби қабакандоз ҷузъи қабак ба маънои “қаду” омадааст. Дар замонҳои қадим туркон қадуе аз ҷӯби дароз овехта нишона мезаданд. Ҳоло ба ҷои қаду таштро мезананд (4,126). Бо ҷузъи қабак таносуб доштани ҷузъи қиёсии андоз маънои калимаи мураккабро боз ҳам мушаххастар менамояд, ки ин аз формулаи дефинитсионӣ аён мешавад: он кӣ [ба қаду] ҳадафзананда аст.

Категорияи ономасиологие, ки калимаи мураккаби кулӯхандоз бо чузъи қиёсии андоз ифода менамояд, тафовут дорад, зеро дар айни ҳол ғайр аз ифодаи субъект, инчунин ҷой, макони амал ва ҳуди амал мавҷуд мебошад. Дар ин калимаи мураккаб низ тема ихтисор шуда, ҳиссаи рематикӣ дар он инъикос гардидааст. Базиси ономасиологӣ берун аз таркиби ономасиологӣ ҷой дошта, ҳуди калима аломати ономасиологиро дорост.

Чузъи қиёсии андоз дар ду тафсири калимаи мураккаби мазкур: 1. он кӣ ба сӯи касе сангу кулӯх мепартояд. 2. сӯрохҳои маҳсули девори қалъа, ки аз он ба тарафи душман санг меандохтанд (6,573) ба маънои “партофтан ба ҷое” (ба касе) (6,76) омадааст. Дар радифи сангандоз (6,188) сохта шудани калимаи мураккаби кулӯхандоз объекти амалро мушаххастар ва захираи луғавии забони тоҷикиро бой мегардонад:

Чу кардӣ бо кулӯхандоз пайкор,

Сари худро ба нодонӣ шикастӣ (Саъдӣ, (6,573).

Кулӯхандозро подош санг аст (Зарбулмасал, 6,573).

Тафсири сеюми калимаи мураккаби кулӯхандоз – “ҷашне, ки майпарастон дар охири моҳи шабон, дар арафаи моҳи рамазон барпо намуда, майхӯрӣ мекарданд, зеро дар вақти рӯздорӣ майхӯрӣ мумкин набуд” (6,573) водор менамояд, ки ба тафаккури мантикӣ рӯй оварда шавад.

Дар аввалҳои паҳн гардидани ислом ба ҳокимони Аҷам майхӯрӣ кардан қатъиян манъ набуд. Аз ин лиҳоз, онҳое, ки майпараст буданд, дар арафаи моҳи рамазон базм орошта, майхӯрӣ мекарданд ва бо ин амалашон гӯё ба сӯи майпарастӣ сангу кулӯх меандохтанд, зеро аз пайи рӯздорӣ шудан рост меомад. Ин фикрро байти зерини Соиб низ собит месозад:

Рӯза наздик аст, мебояд кулӯхандоз кард,

Зоҳидони хушкро риндона аз сар боз кард (6,573).

Чунон ки аз тафсири сеюм бармеояд, чизе аз вижагиҳои калимаи мураккаби кулӯхандоз дарак намедиҳад. Танҳо бо таъянаи намудан ба маъноҳои якум дуюм ва тафаккури мантикӣ мутаносибии калимаи мураккаб ва тафсири онро муайян кардан имконпазир аст, зеро дар силсилаи маъноҳои калимаҳои мураккаби сермаъно робитаи ногуфтаи вучуд дорад. Категорияи ономасиологии амал бо калимаи мазкур ифода шуда, тамоми таркиб аломати ономасиологиро ифода кардааст.

Чузъи қиёсии андоз дар калимаи мураккаби қоимандоз-шатранҷбози комил ва беназир; ғолиб” (4,123); ғолиби ҷанг; бозигари комил дар шатранҷ (6,76) ба маънои “афгандан, ғалтондан” (6,76) яъне ғолиб омадан” истифода шудааст. Калимаи мураккаб категорияи ономасиологии субъекти амалро ифода карда, аз мутаносибии тафсири маъноӣ ва калимаи мазкур чизе дарак намедиҳад. Дар ин маврид хабаре, ки дар тафсири сеюми чузъи қоим оварда шудааст, яъне “дуранг шудани бозии шатранҷ дар мавқеъ, ки шоҳ ва дигар муҳраҳои ҳариф қобили ҳаракат намебошанд” (6,697) моро водор менамояд, ки ибораи қоим ба феъл будан- “ҳаракат доштан, қобили ҳаракат будан”-ро воҳиди маҳраҷии ташаккули калимаи мазкур шуморем. Дар ин сурат формулаи дефинитсионии калимаи мураккаби қоимандоз чунин мешавад: он кӣ дар бозии шатранҷ ғолиб мешавад зеро муҳраҳои ҳариф қобили ҳаракат нестанд:

Ман ар бо ту ҷарбам ба ҳангоми кин,

Бувам қоимандоз рӯи замин (Низомӣ, 6,697).

Калимаи мураккаби сарандоз дар “Ғиёс-ул-луғот” ба як маъно: ба нозу нахвот хироманда (4,420) ва дар Фарҳанги забони тоҷикӣ ба се маъно: 1. сархамшуда, сархамкунанда (аз мастӣ); калавида-калавида роҳраванда (аз мастӣ). 2. далер, бебоқ.

3. он кӣ аз сар ва аз чони худ гузаштааст; ошиқ (6,201) тафсир ёфтааст. Ҷузъи қиёсии андоз дар калимаи мазкур ба маънои якуми худ “афгандан” (6,76) истифода шудааст, зеро дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ калимаи сарафганда (сар ҳам карда; маҷ. хичил, мунфайл, шармсор) (6,201) мавҷуд аст, ки ба ҳамон маънои сарандоз меояд:

Чу султон сарандоз бошад зи май,

Ғитад бе хабар аз сараш тоҷи кай. (Носири Хисрав, 6,201).

Ҷузъи қиёсии андоз аз рӯи тафсири “Ғиёс-ул-луғот” ва тафсири дуюм ва сеюми “Фарҳанги забони тоҷикӣ” ба маънои “ғирифтор кардан” (6,76) истифода шуда, чунин формулаи дефинитсионии калимаи сарандозро ташкил кардааст: он кӣ бо нозу истиғно роҳ рафта [ба худ ғирифтор кардааст].

Зимнан қайд мекунем, ки тарзи роҳгардии шахси маҷшуда бо хиромон роҳ рафтани ошиқ ассотсиатсия шуда, мучиби пайдоиши маъноҳои калимаи мавриди баррасӣ гардидааст. Яке аз маъноҳои калимаи маҷ – “маҷ. аз худ рафта, бебоқ, бемулоҳиза” (6,652) мебошад, ки ба маънои “бебоқу далер” омадани сарандоз аз ҳамин сарчашма мегирад, яъне маънои дуюм давоми мантиқии маънои якум буда, дар ин ҳол формулаи дефинитсионӣ чунин сурат мегирад: он кӣ [мисли маҷ] бебоқу бемулоҳиза аст, он кӣ аз ҳад зиёд ғирифтори касе аст:

Сарандоз дар ошиқӣ содиқ аст,

Ки бадзаҳра бар ҳештан ошиқ аст. (Саъдӣ, 6,201).

Категорияи ономасиологии субъект ва аломати субъект бо ин калима ифода шуда, базиси ономасиологӣ берун аз таркиби ономасиологӣ аст, ҳиссаи рематикӣ дар ҷараёни калимасозӣ зухур кардааст.

Ҷузъи қиёсии гир (асоси замони ҳозираи феъли ғирифта) дорои нӯҳ маъно буда, дар таркиби калимаҳои мураккаб бо тобишҳои гуногуни маъноӣ меояд. Аз ҷумла, дар калимаи мураккаби мағасгир ин ҷузъи қиёсӣ ба маънои якуми худ – “ба ҷанг овардан” (6,268) истифода шуда, дар таносуб бо ҷузъи мағас анкабутро ифода намудааст. Дар ҳақиқат, анкабут мағасро ба торҳояш печонида, ба ҷанг мебарорад ва туъмаи худ мегардонад. Калимаи мураккаби мазкур аз рӯи функцияи предмет (ҳашарот) ташаккул ёфта, базиси ономасиологӣ берун аз таркиби ономасиологӣ ҷойгир аст, тема ихтисор шуда, ҳуди калима аломати ономасиологиро таҷассум кардааст.

Ҷузъи қиёсии гир дар таркиби калимаи мураккаби қоғазгир, ки дар Ғиёс-ул-луғот ҳамчун “панҷара ва дариҷа, ки ба талқ ва қоғаз ғирифта бошанд” (4,152) тафсир ёфтааст, ба маънои “фаро ғирифта бо чизе” (6,268) омадааст:

Хуришед ҳар сабоҳ ба кӯи ту тофта,

Бому дари туро ҳама бо зар ғирифтааст (6,268).

Зикр кардан ҷоиш аст, ки аз тафсири маъноӣ тема ихтисор шуда, ҳиссаи рематикӣ актуалӣ гардидааст ва базиси ономасиологӣ берун аз таркиби ономасиологӣ ҷой ғирифта, ҳуди калима инъикоскунандаи аломати ономасиологӣ шудааст. Бо ин калима категорияи ономасиологии ашё ифода гардидааст.

Ҷузъи қиёсии гир дар таркиби калимаи мураккаби зеҳгир (чизе монанди ангуштарӣ бошад, ки аз шохи ҳайвон ва устухон созанд, ба вақти тирандозӣ дар нарангушт кунанд (4, 400); абзори маҳсусе, ки онро дар лаҳзаи тирандозӣ ҳамчун ангуштпона ба ангушт мепӯшиданд (6,571) ба маънои якуми худ – “қабз кардан, доштан” (6,294) истифода шудааст. Дар калимаи мазкур базиси ономасиологӣ берун аз таркиби ономасиологӣ ҷой ғирифта, ҳиссаи рематикӣ дар ҷараёни калимасозӣ актуалӣ гардидааст. Аз ин ҷо формулаи дефинитсионии зеҳгир чунин сурат мегирад:

он чӣ ки барои қабз кардани зеҳ (торе, ки ба камон кашида мешавад) (6,449) ба ангушт пӯшонанд. Ин калимаи мураккаб категорияи ономасиологии ашёро ифода кардааст:

Зи зеҳгире, ки аз сӯҳон тарошад,

Ҳилол аз нотамоӣ дил хурошад. “Баҳори Аҷам” (6,449)

Чузӣи қиёсии гир дар созмони калимаи мураккаби шастгир - “тирандоз” (4,268) бо маънои “ба чанг овардан” (6,268) ҳисса гузоштааст, ки ин вижагӣ аз маънои чузӣи шаст – “ҳалқаи ангуштармонанде, ки барои кашидани зеҳн камон ба сарангушт гузошта мешавад” (6,571) сарчашма мегирад.

Сипас, формулаи дефинитсионии калимаи шастгир чунин сурат мегирад: он кӣ ба воситаи камон тирро ба нишона мепартояд. Зимнан қайд кардан мумкин аст, ки шояд ба маънои “ба чанг овардан” корбааст шудани чузӣи қиёсии гир бо маънои дигари чузӣи шаст – “чангаки моҳигирӣ” (6,571) низ робита дошта бошад. Категорияи ономасиологии субъект бо ин калима ифода шуда, базиси ономасиологӣ берун аз таркиби ономасиологӣ ҷой гирифтааст ва тема ихтисор шуда, рема дар ҷараёни калимасозӣ инъикос шудааст:

Агар Хисрави шаст амирон бувад,

Ҳамомаҷи ин шастгирон бувад. (Низомӣ, 6,571)

Чузӣи қиёсии гир дар таркиби калимаи мураккаби гаҳгир ба маънои панҷуми худ – “банд кардан” (6,268) корбааст шуда, дар таносуб бо чузӣи гаҳ маънои “аспе, ки тан ба суворӣ надихад” (4,202) ташаккул ёфтааст. Чузӣи гаҳ дорои се маъно буда, дар айни замон ба маънои сеюми “вақт, замон” (6,275) омадааст, ки инро бо роҳи мурочиат ба омили ғайризабонӣ муайян кардан имконпазир аст. Воқеан, тойчаи аспро асптозон барои мутеъ ва саворӣ шуданаш бо лачому ресмони дароз якчанд муддат дар майдон давр мезанонданд, то ки ба тани аспсавор хӯ гирад, яъне одат кунад. Ин ҳолат, яъне муддати ром шудани тойчаро гаҳгир мегуфтанд. Сипас, формулаи дефинитсионии калимаи гаҳгир чунин сурат мегирад: он чӣ ки [муддате] ром кардан муяссар нашавад.

Чузӣи қиёсии гир дар таркиби калимаи мураккаби обгир ба маънои шашуми худ – “рафтан ба сӯи чизе ё ҷое” (6,268) омада, дар таносуб бо чузӣи об толоб, ҳавзро (4,17) ифода кардааст. Дар ин калима базиси ономасиологӣ берун аз таркиби ономасиологӣ ҷой гирифта, ҳуди калима ифодакунандаи аломати ономасиологӣ гардидааст, зеро он аз рӯи функсия ташаккул ёфта, ҷоеро (чуқуриеро) ифода менамояд, ки ба сӯи он об ҷорӣ шуда ҷамъ мегардад.

Чузӣи мазкур аз рӯи тафсири дигари обгир – “зарфи гулоб, атрдон” (6,890) ба маънои дуҷуми “қабул намудан, нигоҳ доштан” (6,268) омадааст. Дар ин ҳолат формулаи дефинитсионии калимаи мураккаб “он чӣ, ки [оби муаттари як навъ гули садбаргро] нигоҳ дорад” мешавад. Чунон ки дида мешавад, маънои “нигоҳдорандаи об” (макон)-ро ифода кардани обгир ба маънои дигари ашёи зарфи нигоҳдорандаи чизе кӯчида, сермаъноӣ ба амал омадааст:

Табақҳои заррин нур аз мушки ноб,

Ба пеш-андарун обгир гулоб. (Фирдавӣ, 6,890)

Калимаи обгир категорияҳои гуногуни ономасиологӣ – яке макон ва дигаре предмет, ашёро ифода намудааст. Дар ҳолати мазкур ҳам базиси ин калима берун аз таркиби ономасиологӣ ҷой гирифта, тема ихтисор шудааст ва ҳуди калима аломати ономасиологиро таҷассум мекунад.

Ҷузъи қиёсии гир дар калимаи мураккаби маъракагир ба маънои дуомаш – “касб кардан” (6,268) қорбааст шуда, дар таносуб бо ҷузъи маърака субъекти амалро ифода қардааст: “қуштигир ва дигар аҳли бозӣ, ки дар бозор мардуми тамошоиро чамъ кунанд” (4,28). Ҷузъи маърака ба маънои маҷозии “майдон” (6,666) истифода шуда, формулаи дефинитсионии калимаи мураккаб чунин сурат мегирад: он кӣ [дар майдон] мардумро чамъ қарда бозидан (қуштӣ гирифта)-ро қасб қунад. Базиси ономасиологӣ берун аз таркиби ономасиологӣ ҷой гирифта, аз рӯйи функсия ин калима ташаккул ёфтааст ва аломати ономасиологиро инъикос қардааст.

Ҷузъи қиёсии гир дар калимаи мураккаби шабгир маъноҳои гуногуни ҳудро зоҳир қардааст. Дар “Ғиёс-ул-луғот” калимаи мазкур ба маъноҳои “шаб, қараргоҳ ва охири шаб ва сафар қардан ва роҳи шудан дар шаб пеш аз қарар ва баъд аз нимшаб, ва номи мурғе, ки дар охири шаб овози қазин қунад ва ба маънои марде, ки ба охири шаб ба ибодат хезад” (4,455) ва дар Фарҳанги забони тоҷикӣ ба се маънӣ: 1. охири шаб, қараргоҳ. 2. равона шудан дар аввали қарар, сафар дар нимаи дуоми шаб, қариби субҳ. 3. шабона (6,554) шарҳу эзоҳ ёфтааст.

Ҷузъи қиёсии гир дар таркиби калимаи мураккаби шабгир дар тафсири яқумаш “охири шаб, қараргоҳ” (4,455, 6,554) ба маънои “рафта қасидан” (6,268) истифода шудааст, зеро яке аз панҷ маънои феъли қасидан “тамом шудан, хотима ёфтан” (6,123) буда, воҳиди маҳраҷии калимаи мавриди таҳлил-охир шудан (и шаб)-ҳамчун тамом шудан, ба поён қасидан (и шаб) тафсир меёбад (6,940). Ин мутаносибии маънои ҷузъи таркибӣ (шаб) ва воҳиди маҳраҷӣ сабаб шудааст, ки калимаи шабгир ташаккул ёбад ва формулаи дефинитсионииаш чунин сурат гирад: он ҷӣ ки [ба бомдод] рафта қасад.

Аз рӯйи тафсири дуоми Ғиёс-ул-луғот ҷузъи қиёсии гир ба маънои шашуми он – “рафта ба ҷое” (6,268), аз рӯйи тафсири сеюм ва қароруми он ба маънои дуомаш – “қасб қардан” (6,268) бо ҷузъи шаб қорбааст шудааст. Қайд қардан ҷоиз аст, ки воҳиди маҳраҷии калимаи мураккаби шабгир ба маънои “шабона” ибораи изофии нолаи шабгир (6,554) мебошад, ки дар натиҷаи эллипсис шудани муайяншаванда ҷузъи муайянқунанда ифодақунандаи қамон қардидааст, ки байти зер шоҳид бар он аст:

Санамо, бо ғами шиқи ту ҷӣ тадбир қунам,

То ба қай дар ғами ту нолаи шабгир қунам (6, 554).

Аз таҳлили калимаи мураккаби мазкур чунин бармеояд, ки маъноҳои дуоми сеюм ва қароруми он гӯё давоми мантиқии маънои яқум мебошад, зеро маънои “охири шаб” дар ҳамаи онҳо ниҳон аст. Аз таркиби тафсири маъноӣ дар ташаккули калимаи шабгир ҳиссаҳои рематикӣ ақуалӣ қардида, тема ихтисор шудааст. Базиси ономасиологӣ берун аз таркиби ономасиологӣ ҷой гирифта, бо ин калима категорияҳои ономасиологӣ қамон, амал, номи парранда ва субъект ифода шудааст.

Дар калимаи мураккаби мағасгир (анқабут) ҷузъи гир ба маънои яқуми ҷузъи қиёсӣ, яъне “ба қанг овардан” (6,268) омадааст. Дар ҳақиқат, анқабут мағасро ба қанг дароварда, танащро бо торҳояш печонида, туъмаи худ меқардонад. Бо ин калима категорияи ономасиологӣ қарарот ифода шуда, формулаи дефинитсионииаш чунин мешавад: он ҷӣ, ки мағасро [ба қанг дароварад].

Калимаи мураккаби щергир дар Ғиёс-ул-луғот чунин тафсир ёфтааст: қасе, ки ўро мастии нащъаи шароб мутавассит бошад; муаззаз ва соҳибмартаба; ниммаст; маст. (4,478), дар Фарҳанги забони тоҷикӣ бошад, танҳо ба як маъно тафсир ёфтааст: қиноя аз қавӣ ва далер (6,580). Чунон ки дида мешавад, таносуби ҷузъҳои калимаи мураккабро бо таъба ба тафсири Ғиёс-ул-луғот баррасӣ намуდან ҷоиз аст.

Кулли тафсири ин калима дар Гиёс-ул-луғот ва алоқамандии он пеш аз ҳама бо калимаи маст тақозо менамояд, ки ба тафсири он тавачҷӯҳ намоем. Дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” маъноҳои гуногуни калимаи маст нишон дода шудааст, ки яке аз онҳо: он кӣ аз таъсири чизе кайф ва сархушӣ ҳосил кардааст. (6,651) мебошад. Маҳз хабари ин тафсир – ҳосил кардааст моро ба он раҳнамун мекунад, ки ба маънои “ҳосил намудан” (6,268) корбаст шудани чузъи қиёсии гирро дарк намоем. Яъне вақте ки ҳолати шахси маст (қасе, ки дар натиҷаи хӯрдани нӯшобаи мускир ба ҳолати беҳушӣ афтода, мувозанати ақлу шуурашро гум мекунад (6,651) ва ниммаст (он кӣ аз таъсири чизе кайф ва сархушӣ ҳосил кардааст (6,651)-ро пеши назар меорем, бешубҳа, бебокино далерӣ ва шуҷоатмандии ҳайвони қавичусса ва даррандае мисли шер ба чашм чилвагар мешавад, зеро шахси мастгардида низ чун шер аз худ мераваду бемулоҳиза мегардад:

Гирам, ки ту марди шергирӣ,

Бар оҳуи худ макун далерӣ (Шоҳин, 6,580).

Чузъи қиёсии гир дар таркиби калимаи мураккаби шергир дар зимни тафсири “муаззаз ва соҳибмартаба” (4,478) ба маънои “ҳосил кардан” (6,268) омадааст. Ба ибораи дигар, шахсе, ки нотарсанда аз шер ва далеру бебоку часур [мисли шер] аст, соҳиби иззату эҳтиром гардидааст. Воҳиди махраҷии калимаи мураккаб дар ин маврид ибораи яли шергир маҳсуб шуда, дар натиҷаи эллипсис шудани муайяншаванда чузъи муайянкунанда худ ифодакунандаи аломати ономасиологӣ гардидааст:

Ҳамерафт нӯи яли шергир.

Ба хок андарун шери ҷангӣ асир (Хисрави Деҳлавӣ, 6,580).

Аз ин ҷо, формулаи дефинитсионии калимаи мазкур чунин мешавад: он кӣ [бо далериву часурӣ] соҳибмартабагиро [ҳосил кардааст].

Категорияҳои ономасиологӣ субъект ва аломати субъект бо калимаи мавриди таҳлил ифода шуда, базиси ономасиологӣ берун аз таркиби ономасиологӣ ҷойгир аст ва тема ихтисор шуда, ҳиссаи рематикӣ бори нахуст дар таркиби калимаи мураккаб зухур кардааст.

Ҳамин тавр, бо иштироки ҳамон як чузъ – чузъи қиёсӣ баҳампайвандии чузъи дигар ба ташаккули қатори калимасозӣ оварда мерасонад. Қатори калимасозии калимаҳои мураккабе, ки бо чузъи андоз (ҳукмандоз, қодирандоз, қадарандоз, қабақандоз, қоимандоз, кулӯхандоз) ва чузъи гир (мағасгир, обгир, гаҳгир, маъракагир, шабгир, шергир) созмон ёфтааст, маъноҳои фароҳи он чузъҳоро нишон медиҳад. Маълум гардид, ки тобишҳои маъноии худро зоҳир кардани чузъҳои қиёсӣ мучиби ғаномандии таркиби луғавии забон шуда, типӣ алоқаи чузъҳои таркибиро мушаххасу муайян мегардонад. Дар мисолҳои таҳлилшуда дар таркиби калимаҳои мураккаб асосан ҳиссаҳои рематикӣ воҳиди истехсолкунанда ақтуалӣ гардида, тема ихтисор шудааст ва ё ҳиссаҳои рематикӣ бори нахуст зухур кардаанд.

Пайнавишт:

1. Адливанкин, С.Ю. К вопросу о системности словообразования // Словообразовательные и семантико-синтаксические процессы в языке. Меж. вуз. сб. науч. трудов / С.Ю. Адливанкин – Пермь, 1977.-С.37-55.
2. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик /Муаллиф: Ш.Рустамов, Р.Ғаффоров. – Душанбе: Дониш, 1985.-Ҷ.1. “Фонетика ва морфология”.-355 с.

3. Кубрякова Е.С. Теория номинации и словообразование// Языковая номинация: Виды наименований/ Е.С.Кубрякова-М.: Наука, 1977.-С.222-303.
4. Муҳаммад Ғиёсуддин. Ғиёс-ул-лугот: Иборат аз се ҷилд/ Таҳияи А.Нуров./ Муҳаммад Ғиёсуддин-Душанбе: Адиб, 1977-1988.-Ҷ.1-1987.-480с; Ҷ.2.-1988.-416с.
5. Общее языкознание: Внутренняя структура языка/ Отв. ред. Б.А.Серебренников.- М.:Наука, 1972.-565 с.
6. Фарҳанги забони тоҷикӣ: Иборат аз ду ҷилд.-М.: Сов. энциклопедия, 1969.-Ҷ.1.-951с; Ҷ.2.-952 с.

Reference Literature:

1. Adlivankin, S.Yu. To the Issue Concerned with Systematic Word Formation // Word-Building and Semantic-Syntactic Processes in the Language. International University of Collection of Scientific Proceedings / S.Yu. Adlivankin - Perm, 1977. – pp. 37-55.
2. Grammar of Modern Literary Tajik Language.-/ Authors: Sh. Rustamov, R. Ghafforov. - Dushanbe: Knowledge, 1985. - V.1. "Phonetics and Morphology" - 355 pp.
3. Kubryakova Ye.S. The Theory of Nomination and Word-Formation // Language nomination: Types of names / Ye.S. Kubryakova. - M.: Science, 1977. - pp. 222 - 303.
4. Muhammad Ghiyosuddin. Ghiyos-ul-Lughot: in 3 volumes / Prepared by A. Nurov. / Muhammad Ghiyosuddin. - Dushanbe: Man-of-Letters, 1977-1988. - V.1-1987. – 480 pp.; -V.2. - 1988. – 416 pp.
5. General Linguistics: Internal Structure of Language / Editor-in-charge: B.A. Serebrennikov. - M.: Science, 1972. – 565 pp.
6. The Dictionary of the Tajik Language. - M.: Soviet Encyclopedia, 1969. - V.1.-951 pp.; - V.2.-952 pp.